

NEKI ASPEKTI ODNOSA NAUKE I RELIGIJE U SAVREMENO DOBA

Mirela KARAHASANOVIĆ

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
Dr. Tihomila Markovića 1, 75000 Tuzla, BiH
e-mail: mirela.karahasanović@untz.ba

ABSTRACT

Odnos nauke i religije na tragu njihove zajedničke historije, bio je prilično dinamičan i višesmjernan. Ta dinamika polazi od jedinstva karakterističnog za antičko doba, srednjovjekovnog potčinjavanja znanosti teologiji, zatim potpunim razdvajanjem, koje započinje već u renesansi, a vrhunac doživljava u 19. i 20. stoljeću. Taj vrhunac izražen je u formi ateizma. Razvijanje ateističke, antimetafizičke kulture (Rorty:1995) odvijalo se uporedo sa usponom liberalizma i individualizma, pa ne čudi da su i na početku 21. stoljeća političke prilike ponovo afirmisale raspravu o religiji i njeno razumijevanje, kako na političkom, tako i na kulturološkom planu. Suočavanje ateističke kulture sa sve izraženijom potrebom za religijskim uvjerenjima ljudi u onim zemljama gdje se nauka najekspanzivnije razvija, poljuljalo je uvjerenje da nauka može nadomjestiti sve potrebe ljudskog razvoja. S jedne strane se naglašava korisnost religije za javni i privatni život čovjeka, i zahtijeva razmatranje potencijala religije za obnovu kulture, zatim naglašava ovisnost budućnosti svijeta o stvaralačkoj snazi religije za suprotstavljanje razornim tendencijama tehničke moći. Sa druge strane, *novi ateisti* (naučnici) nastoje potvrditi tezu da je jedini relevantan vid spoznaje naučna spoznaja.

Ključne riječi: religija, nauka, ateizam, kultura, tehnologija.

SOME ASPECTS OF RELATIONSHIPS BETWEEN RELIGION AND SCIENCE IN THE CONTEMPORARY AGE

According to their shared history, the relationship between science and religion was quite dynamic and multidirectional. It is reflected in their unity in the ancient times, the subordination of science to religion in the Middle Ages, and finally in their complete separation in the Renaissance that culminated in the 19th and 20th centuries and took on the new form of atheism. The development of atheistic, anti-metaphysical culture (Rorty 1995) took place alongside the rise of liberalism and individualism. Therefore, it comes as no surprise that even at the beginning of the 21st century political circumstances triggered the debate on religion and its understanding from the political and cultural viewpoint. The confrontation of the atheistic culture with the increasingly pronounced need for religion in those countries where

science was on the rise shook the belief that science can compensate for all the needs related to human development. On the one hand, there has been a strong inclination to emphasize the usefulness of religion for the public and private life of an individual, its potential for the restoration of culture, and its creative power to counter the potential consequences of science. On the other hand, new atheists (scientists) endorse the view of scientific progress.

Keywords: religion, science, atheism, culture, technology.

1.0 Uvod

O odnosu nauke i religije prisutna su različita tumačenja - od onih koja naglašavaju neku vrstu jedinstva, te podređivanja nauke religiji, do njihove međusobne isključivosti. Na navedena pitanja odgovori se najčešće traže unutar povijesnog konteksta, ili u određenim događajima koji ukazuju na prirodu tog odnosa. Ubjeđenje da su nauka i religija u konfliktnom odnosu i danas se provlači kroz teološki i znanstveni diskurs. Na primjeru odnosa crkve prema Galilejevim zapažanjima iz astronomije, neki naučnici nastojali su ponuditi metaforu vjekovnog konflikta između religije i nauke. Drugi su se pozivali na neku vrstu suodnosa religije i nauke koja je karakterisala istraživanja nekih od značajnih ličnosti u povijesti. Treći su smatrali da se narušavanje odnosa nauke i religije dogodilo tek u 19. stoljeću, kada je moderna nauka nastojala definisati vlastite granice. Četvrti su se bavili pitanjem uvažavanja dometa racionalnosti i funkcionalnosti nauke i religije, te njihovog neometanog koegzistiranja. U suštini, može se reći da i danas postoje različita viđenja datog odnosa. Ovdje ćemo izdvojiti dvije pozicije: prva pozicija zastupa mišljenje da je konflikt nauke i religije mit, te da se uvidom u povijesni razvoj njihovog odnosa mogu etabilirati stavovi koji poriču povijest sukoba, zbog čega je neophodno šire kontekstualizirati određene događaje iz prošlosti koji se definišu kao reprezentativni za potvrđivanje konfliktnog odnosa (T. Dixon, W. Sweet, P. Hariss.). Druga pozicija je ona koja se definira kao ateistička, koja u religiji i dalje pronalazi oponenta naučnom istraživanju, koja religiju vidi kao jedan blik devijacije koja sputava naučni rad i progres (R. Dawkins, S. Haris..).

Prvoj poziciji pripadaju oni koji u religiji ne vide oponenta naučnom istraživanju, te naglašavaju da se njihov odnos ne može promatrati kao trajni rat, obzirom da je religija podupirala znanstvena istraživanja, da su religijske institucije finansirale određene znanstvene projekte, te da

se nauka utemeljila na privlačenju religijskim vrijednostima.¹Ovakvim pristupima ne nastoji se negirati da određena vrsta konflikata uopće nije postojala i da još uvijek ne postoji. Oni se pokazuju neophodnim u cilju šireg sagledavanja i kontekstualiziranja tog problema. U tom smislu, pojedinačni slučajevi poput Kopernikovog otkrića heliocentričnog sistema, mogu se tretirati kao konflikt između religije i nauke, time što je poljuljalo religijska vjerovanja i izazvalo sukob astronomije i religije², ali takvi slučajevi ne mogu se promatrati kao odraz trajnog povijesnog konflikta koji do danas traje. Takvo gledište zagovara W. Sweet (ali i P. Harisson, T. Dixon), koji smatra da se Zapadne debate o religiji ne odnose na pitanje o odnosu religije i nauke kao takvih. Riječ je zapravo o teorijama i eksperimentima individualnih znanstvenika, da se uvidi koliko su teorije i otkrića ovih znanstvenika kompatibilni sa religijskim učenjima, i prihvatljivi za religiju i političke autoritete³.U suštini se taj problem može defnisati riječima T. Dixona, kao problem intelektualne kompatibilnosti i nekompatibilnosti, tj. nespojivosti određenog religioznog vjerovanja sa određenim aspektom znanja.⁴Za Sweeta, odnos nauke i religije prije se može tumačiti kao natjecanje za podršku javnosti. Stoga se i neke od savremenih debata, poput odnosa evolucionizma u odnosu na kreacionizam, tumače više kao političko pitanje nego kao otvoreni konflikt nauke i religije (T. Dixon, S. J. Gould). Za naučnike poput S. Harisa, R. Dawkinsa i D. Dennetta, sukob nauke i religije predstavlja činjenicu savremenog doba kojoj treba ozbiljno i kritički pristupiti u cilju pobjede znanstvenog uma. U religiji oni pronalaze najdestruktivnija obilježja savremenog doba, poput ratova i uopšteno svakog oblika posrnuća ljudskog razuma. Različitost navedenih pristupa pokazuje odsustvo konsenzusa o prirodi odnosa nauka i religije danas, što implicira određeni antagonizam, bez obzira na sve učestalije tvrdnje o tom odnosu kao mitu. Porast utjecaja religije na javni život danas, a posebno činjenica o povećanom prisustvu religije u najrazvijenijim društvima, predstavlja poseban fenomen za

---

1 P. Harrison, *The Cambridge Companion to Science and Religion*, Cambridge University Press, 2010. p. 4

2 Ibid. str. 1

3 William Sweet, *Rethinking Relations between Science and Religion*, in: "Religion and the Cahallenges of Science", ed. W.Sweet and R.Feist, Ashgate Publisging Limited, England 2007, p.1

4 T.Dixon, *Science and Religion, A very Short Introduction*, Oxford University Press 2008. p. 3-4

istraživanje, što potvrđuje neuspjeh određenih prosvjetiteljskih, ali i pozitivističkih ambicija, da će odsustvo religije doprinijeti ne samo naučnom progresu, razvoju liberalnog društva, već prevashodno stvaranju antimetafizičke i postreligijske kulture.⁵

Pozitivizam i pitanje granica nauke i religije

Iako postoje različite interpretacije o prirodi odnosa nauke i religije, kao i o tome kada se i zašto pojavio međusobni konflikt, ipak za većinu teoretičara narušavanje interakcije između teologije, filozofije i prirodnih znanosti dogodilo se u „kontakta sa religijama, koje su se temeljile na otkrovenju koje je direktno dao Bog“⁶. Pojava različitih vrsta istraživanja utemeljenih na tumačenju teksta Biblije, ili suprotnim naučnim istraživanjem, razumijevana je kao odraz sukoba nauke i religije. Razdvajanje se događalo postepeno i ono je bilo odraz, ne samo intencije naučnika, već u bitnom i odnosa crkve i države. Kroz mnoštvo pokreta, poput humanizma i renesanse, zatim reformacije, i na koncu prosvjetiteljstva, odnos nauke i religije postajao je dinamičniji, a kuliminacija tog procesa snažno se osjetila kroz ideje prosvjetiteljstva. Prosvjetiteljstvo se javilo kao oslobodilački pokret, koji će prosredstvom ideja slobode i napretka osloboditi čovjeka od praznovjerja i autoriteta dogme, straha od odmazde crkve, a na njihovo mjesto situirati razum kao jedini autoritet i mjerilo tumačenja svijeta. Kantova prosvjetiteljska maksima: „Imaj hrabrosti služiti se

---

5 R. Rorty ističe da je odumiranje religije doprinijelo stvaranju antimetafizičke kulture, očišćene od svih taloga vokabulara primjenjenih potrebama u prošlosti. Ideja o propasti religije osnažila je, a ne oslabila liberalna društva. Prema Rortyju, religija više ne čini kohezivni faktor u društvu. Sada su to pitanja koja se tiču ljudske slobode, ekspresivnosti i odsustva bola. R. Rorty, *Kontigencija, Ironija, Solidarnost*, Naprijed, Zagreb 1995. str.71 i dalje. Rorty smatra da se čak i nauka povukla u pozadinu kulturnog života, što je pogrešna konstatacija, obzirom na kontinuiranu ekspanzivnost razvoja nauke u različitim područjima. Štaviše, Rorty kritikuje prosvjetiteljstvo smatrajući da se snažno koncentrisalo oko slike naučnika, kao neke vrste svećenika, „nekoga tko je budući logičan, metodičan i objektivn, uspostavio kontakt sa neljudskom istinom“. Ibid. str. 68

6 L.Galleni, M.C.Groessens-Van Dyck, *A Model of Interaction Between Science and Teology Based on Scietnific Papers of Pierre Teilhard de Chardin*. In: *“Religion and the Challenges of Science“*, ed. W.Sweet and R. Feist, Ashgate Publisging Limited, England 2007, p. 56

7 Ibid. str. 57

vlastitim razumom⁸, pokazuje svu ambicioznost tog pokreta. Borba koja je u širem kontekstu obuhvatala religiju i filozofiju, rezultirala je slabljenjem i jedne i druge. To je otvorilo prostor nauci da se postepeno izoluje, i od religije i od filozofije, i stvara vlastite granice koje će u savremeno doba biti u cjelosti definisane. Empiristička filozofija 17. stoljeća stvorila je pretpostavke za razvoj pozitivizma, koji će u 19. stoljeću podržavati jasne granice između naučnog i religijskog. Možda i najupečatljiviji primjer predstavlja Kontova povijesna analiza razvoja racionaliteta, od najprimitivnijeg, fiktivnog, religijskog stadija, preko metafizičkog do pozitivnog, odnosno, naučnog stadija. Kont smatra da, obzirom da se religijski stadij zanimao za istraživanje unutrašnje prirode bića, ispitivanje uzročnosti, tajanstvenosti svijeta, porijeklo i svrhu fenomena - na osnovu čega je projicirao odgovarajuća božanstva, da je kao takav u suprotnosti sa ciljem pozitivne filozofije, koja se ne bavi skrivenom prirodom stvari i uzrocima fenomena, već okolnostima njihovog stvaranja⁹. Prema ovom tumačenju, religija ne sadrži ništa od naučnih pozitivnih sadržaja i predstavlja tek etapu koja vodi razvoju pozitivnog naučnog stadija. To je pripomoglo učvršćivanju epistemoloških granica između nauke i religije, prema kojima je religija usmjerena na nadnaravno, dok se nauke ograničavaju na istraživanje prirodnog svijeta i empirijskih datosti.¹⁰

Naglašavanje nenaučnog aspekta religije, i njenu omeđenost od naučnog područja, prisutno je i kod nekih biologista, poput H. Spensera, koji je smatrao da samo očuvanje granica između nauke i religije doprinosi njihovoj harmoniji, jer „religija nije nikakvo znanje o svijetu, već samo osjećaj granica znanja“.¹¹ Ukoliko bi se nauka i religija smatrale kao ravnopravni rezultati evolucije, došlo bi, smatra Spenser, do neizbježnog sukoba zbog odsustva nekog višeg

8 I. Kant, *Pravno politički spisi*, Politička Kultura, Zagreb, 2000, str. 35

9 A. Conte, *Kurs pozitivne filozofije*, NIO Univerzitetska riječ, Nikšić 1989, str. 28

10 Prema E. Huserlu, „pozitivizam je ograničio i samu ideju znanosti.“ Takvo ograničavanje podrazumijeva isključivanje i „ravnodušno okretanje od pitanja koja su odlučna za istinsko ljudstvo. Puke činjenične znanosti čine puke činjenične ljude“. Lišena vrijednosti i svijeta života koji joj prethodi, „čista znanost“ je nemoćna da odgovori na najznačajnija pitanja ljudskog života i opstanka na svakodnevne izazove i društvene prevrate. E. Huserl, *Kriza evropskih znanosti i transcendentna fenomenologija*, Globus, Zagreb 1990, str. 3-14 The Ballantine Publishing Group, New York 1999, p.12

11 Prema: L. Kolakovski, *Filozofija pozitivizma*, Prosveta, Beograd 1972, str. 132, 131

bića koje bi ih povezivalo i potčinjavalo općim zadacima. Religija i nauka spadaju u različite domene stvarnosti. Nauka se usmjerava na istraživanje empirijskog dijela stvarnosti, dok religija upućuje na uvid u granice naučne spoznaje čime se „čovjek ne bi izgubio u neposrednom iskustvu“¹². Na ovakav način definisan odnos nauke i religije, svrstava Spensera među pripadnike tendencije prema kojoj će se definisanjem granica nauke i religije riješiti konfliktni odnos i ustanoviti model harmonične koegzistencije. Jedan od najpoznatijih zagovornika takvog stajališta, čije su ideje o odnosu nauke i religije snažno utjecale na naučnike i teologe je evolucionisti biolog S. J. Gould, koji smatra da je konflikt nauke i religije pogrešan. Obzirom da su fundamentalno različite, njima pripadaju i različita područja djelovanja. Nauka se proteže na empirijsku stvarnost, dok se religija bavi pitanjima smisla ljudskog života i moralnim vrijednostima. Sa svojim različitim epistemološkim područjima one su podjednako korisne za razumijevanje cjeline ljudskog života, te, prema tome, nužno ih je tretirati u kontekstu njihovih granica. Nemogućnost unitariziranja nauke i religije, njihovog sintetiziranja, otvorila je za Goulda novu perspektivu potrage za principom koji će podržavati jedinstvenost svakog područja za sebe. Taj princip definirao je izrazom NOMA (Non-overlapping Magistern), koji podrazumijeva nepreklapajuća područja, među kojima konflikt nastaje u slučaju razvijanja pretenzije da jedno objašnjava domen onog drugog.¹³ S. J. Gouldove ideje djelimično su bile inspirativne za jedan dio naučnika i teologa, dok su kod drugih pobudile rasprave koje još uvijek traju.¹⁴ Uvažavanje granica nauke i

---

12 Ibid. str. 132

13 S. J. Gould, *Rocks of Ages: Science and Religion in Fullness of Life*, The Ballantine Publishing Group, New York 1999. p. 12

14 S. J. Gouldova interpretacija granica nauke i religije naišla je na otpor, kako kod naučnika, teologa, tako i kod filozofa religije. Daniel Dennett – filozof religije, u djelu *Breaking the Spell, Religion as a Natural Phenomenon*, ističe kako je njegovo stanovište suprotno od Gouldovog. Dennett donekle prihvata mogućnost postojanja domene u kojoj religija zapovijeda, djelatnost koju znanost ne može pravilno rješavati, a religija može, ali to ne znači da znanost ne može, ili ne bi smjela to proučavati kao činjenicu. Gouldova knjiga je, kako Dennett, ističe upravo oblik takvog znanstvenog istraživanja, iako prilično neformalnog. „Gould je gledao očima znanstvenika i mislio je da je vidio granicu koja otkriva dvije domene ljudske aktivnosti. Da li je bio upravo“? To je prije znanstveno, činjenično, a ne religijsko pitanje, kako ističe Dennett. D. Dennett, *Breaking the Spell, Religion as a Natural Phenomenon*, Viking Penguin Book (USA) New York, 2006. p. 30. Pored

religije, kako bi dobile podjednaku važnost, nije nailazilo uvijek na odobravanje, kako naučnika, tako ni teologa, posebno onih koji nastoje ukinuti granice i proširiti naučno, odnosno religijsko područje na domen ljudske spoznaje i ljudskog života u cjelini. Slično se definiše i pokušaj varijabilnosti nauke i religije, njihovih pozitivnih relacija i komunikacije koje se ogledaju u podupiranju i podržavanju vjerskih uvjerenja od strane nauke, čime direktno učestvuju u jačanju modernih granica religije i nauke.¹⁵

Konflikt za domen racionalnosti

Iako uz naizgled nepremostive nesuglasice između religije i nauke, religija je i dalje ostala predmet nauke, prevashodno kroz tendenciju da se sa naučnog aspekta daju sudovi o Bogu. Takve tendencije odnose se na potrebu naučnog preispitivanja racionalne opravdanosti vjerovanja u Božiju egzistenciju, kao i one tendencije koje žele prikazati religiju kao prirodni fenomen, koji treba biti dostupan naučnom ispitivanju. Takvi pristupi su kritički orijentisani spram religije, sa ciljem pobijanja vjerovanja u predstavu o Bogu kao nadnaravnom, metafizičkom uzroku svijeta. Sa druge strane, za teologe je upitno šta nauka uopće može da kaže o ideji Boga, šta može reći o Božijem djelovanju u prirodi. Navedene probleme moguće je definirati, ne samo kao borbu za dominacijom nad „područjem spoznaje“, već i za domen racionalnosti u cjelini. Takvu dominaciju nauka nastoji ostvariti kroz zahtijevanje od teologa da pruže evidentne dokaze o Bogu i Božijem prisustvu u svijetu, jer samo dokazivost određenoj hipotezi daje smislenost i naučnu valorizaciju i prihvatljivost. Za ateistički usmjerene naučnike, poput evolucioniste R. Dawkinsa, hipoteza o Božijoj egzistenciji je neprihvatljiva, jer se, kako smatra, temelji na lokalnim tradicijama

---

Dennetta, na Gouldovo razgraničenje nauke i religije istupa i Dawkins koji tvrdi da Gould uopće nije mogao ozbiljno misliti to što je napisao. Nezamislivo je, tvrdi Dawkins da je Gould ozbiljno izrekao čvrstu tvrdnju, da znanost nema ništa da kaže o pitanju Božijeg postojanja. R. Dawkins, *Iluzija o Bogu*, Izvori, Zagreb 2007. str. 56

- 15 Navedeno stanovište iznosi P. Harisson, koji smatra da samo poticanje na suglasje ojačava uvjete koji čine sukob mogućim, čime nesvjesno sudjeluju u održavanju sukoba. „Često priznaju kulturni autoritet znanosti, propozicijsku prirodu religije i ideju neutralnog racionalnog prostora u kojem se dijalog može odvijati“. P. Harisson, *The Teritories of Science and religion*, The University of Chicago Press, 2015. p. 197-198

osobnog otkrovenja, a ne na dokazima. Dawkinsovo uvjerenje u dokazivanje kao suštinsku osobinu nauke toliko je čvrsto da i sam tvrdi, da ukoliko bi se pojavili dokazi koji bi bili u stanju da negiraju teoriju evolucije, da bi se držao dokaza, a ne teorije. U tom kontekstu, razlog njegovog protesta spram religije sastoji se u sljedećem: „kao znanstvenik se protivim fundamentalističkoj religiji jer ona otvoreno ometa znanstveni rad. Ona nas uči da ne mijenjamo svoje mišljenje i da ne spoznajemo uzbudljive pojave koje se mogu spoznati. Ona potkopava znanost i iscrpljuje intelekt“.¹⁶ Istina ne proizilazi iz Svetih knjiga, već iz dokaza.

Dawkins, S. Haris i drugi koji zastupaju prirodno-znanstveno objašnjenje svijeta, svoju tezu o iluzornosti vjerovanja u ideju Boga, temelje na nemogućnosti teologa da pruže evidentne dokaze o Božijoj egzistenciji.¹⁷ U suštini, ono što se zahtijeva od religije jeste da pruži prirodno-znanstvene dokaze o Bogu, koje je moguće utemeljiti i argumentovati posredstvom znanstvenih metoda. Jednim od pokušaja sintetiziranja naučnog i religijskog, smatra se učenje pristalica o inteligentnom dizajnu (ID), fenomenu koji se pojavio početkom 90-tih, i koji i danas zaokuplja pažnju naučnika i teologa. ID se najčešće dovodi u vezu sa kreacionizmom, obzirom da porijeklo svijeta i života nastoji objasniti djelovanjem natrprirodnog uzroka inteligentnog dizajna, tj. Boga. Bitna razlika je u tome što zagovornici ID-a nastoje znanstvenim pristupom izučavanju života i bioloških struktura, prikazati ID kao njihovo najbolje objašnjenje. Inteligentni uzroci, prema ovom stanovištu, mogu se empirijski detektovati kroz prikazivanje bioloških struktura koje se temelje na posmatranju, upotrebi pažljive

---

16 R. Dawkins, *Iluzija o Bogu*, Izvori, Zagreb 2007, str. 258

17 Pitanje epistemološke opravdanosti vjerovanja u Božiju egzistenciju, na osnovu dovoljnih argumenata koji to vjerovanje podupiru, problem je takođe odnosa fundacionalizma u filozofiji i teologije. U drugoj polovini XX stoljeća, javila se potreba za drugačijim pristupom, koji podrazumijeva odbacivanje potrebe za evidentnim argumentima koji podržavaju vjerovanje u Boga. A. Plantinga smatra da je epistemološki opravdano vjerovati u božije postojanje, čak i u odsustvu argumenta ili evidencije. Plantinga smatra da postoji mnoštvo stvari u koje vjerujemo bez argumenata i evidencije, kao što je npr. postojanje tuđih svijesti, postojanje spoljašnjih stvari, vjerovanje da postoje stvari čak i ako ih ne opažamo i sl. Po istom osnovu, vjerovanje u Boga ne zahtijeva da bude podržano argumentima, ili evidencijom. Prema : D. Đurić, *Postojanje Boga, Filozofski problemi klasičnog monoteizma*, Zavod za udženike, Srpsko filozofsko društvo, Beograd 2011. str. 49

metode analize, te utvrđivanju onoga što mora biti u prirodi da se ta složenost pojavi.¹⁸ Ovakav pokušaj znanstvenog objašnjenja života, u čijoj je pozadini nadnaravni uzrok, okarakterisan je kao oblik sukoba znanosti i religije. Prema znanstvenicima, ID ne ispunjava kriterije koji određenu hipotezu čine naučnom. Takvi kriteriji odnose se na konkretnu metodologiju koja može potvrditi određenu hipotezu, jasno objašnjenje podataka, kao i mogućnost naturalističkog objašnjenja. Samim tim što ID polazi od izvanprirodnog uzroka u objašnjenju prirodnog svijeta, definira se kao pokušaj „prerušavanja znanosti u religiju“.¹⁹ Pitanje: da li postoji, ili ne nadnaravni uzrok, neki naučnici tumače primarno kao znanstveno pitanje, iako oko toga ne postoji konsenzus u praksi.²⁰ U suštini, rasprave oko ID-a su fokusirane na pitanje da li je moguće, i na koji način sa znanstvenog stanovišta prihvatiti hipotezu o natprirodnom uzroku. Hipoteza o ID-u predstavlja nesumnjivo iskorak u 21. stoljeću, obzirom na odvažnost pozivanja na nadnaravni uzrok i potrebu naučnog dokazivanja vlastitih tvrdnji. Da li takvu vrstu rasprave, koja je okvalifikovana kao neznastvena, konfuzna, nepotpuna, eliminisati iz diskusije o tome koliko je to u biti nauka ili nije, više je naučno nego li teološko pitanje.²¹ Budućnost ID hipoteze je neizvjesna i ona ovisi o tome kako se znanost bude i dalje odnosila prema uključivanju Boga u objašnjenje prirodnog svijeta, o tome da li će se, i na koji način sama nauka transformisati. Za sada

-
- 18 W. Sweet, *Religion and the Challenges of Science* ed: W. Sweet, R. Feist, Ashgate Publishing 2007. England p. 218
- 19 W. Sweet se protivi mišljenju da ID predstavlja pokušaj prerušavanja znanosti u religiju. Sweet odbacuje prigovore da ID-u nedostaju istinske znanstvene hipoteze. ID nije, kako on tvrdi, teorija na način na koji je to evolucija. Stoga je bitno praviti razliku između hipoteza, kao određene vrste prijedloga, ili normi za određena objašnjenja koja se kasnije mogu i odbaciti ili potvrditi, dok je teorija hipoteza, koja je razrađena, primijenjena, testirana i korisna kao smjernica za buduća istraživanja. Ibid. p. 219. Prema navedenom viđenju ID još uvijek predstavlja nerazrađenu hipotezu.
- 20 R. Dawkins, *Iluzija o Bogu*, Izvori, Zagreb 2007, str. 60
- 21 prema T. Dixonu, time što su zagovornici ID-a iskoráčili iz svakodnevne prakse, ne znači da ih treba izuzeti iz carstva znanosti u cjelini, iako je to, kako dodaje, „užasno nejasna i nesupješna vrsta znanosti“. Ali naglašava da, ako bi u budućnosti postao osnova ozbiljnog znanstvenog programa istraživanja i okupi značajan broj znanstvenika, mogao bi postati dijelom znanstvenih kurikuluma. T. Dixon, *Science and Religion, A very Short Introduction*, Oxford University Press 2008. p. 101

se svaki nesupjeh pokušaja da se posredstvom religijskih motiva tumače i otkrivaju određene naučne činjenice, tumači kao trijumf nauke. Taj trijumf proglašen je i u hermeneutičkom problemu odnosa religije i nauke u pogledu doslovnog tumačenja Objave, kao izvora naučnih otkrića i naučnog saznanja.²² Najpoznatiji primjer je borba između kreacionizma i evolucionizma, koja je još uvijek aktualna uprkos činjenici da ni sama crkva ne podržava kreacionizam, u mjeri kako je to nekada činila. Neki naučnici, poput S. J. Goulda, smatraju da kreacionistički pristup proizlazi iz neznanja i pogrešnog izjednačavanja, kako kaže „te rubne i dugo diskreditovane tvrdnje na čitav domen religije“.²³ Štaviše, prema Gouldu, kreacionizam ne samo da ne nudi ništa intelektualno zaslužno, on čini samo mješavinu tvrdnji ispravno prosuđenih u znanosti i osporenih prije više od jednog stoljeća. Kreacionističke ideje poput starosti zemlje, ili povijesti života, mogu se vrlo jednostavno dokazati pogrešnim.²⁴ U tom smislu,

---

22 Jedan od primjera koji je izazvao veliku polemiku, koja se ticala doslovnog tumačenja Kur'ana, bila je objava knjige liječnika M. Baucaillea 1976.g pod nazivom *The Bible, Quran and Science*, u kojoj Baucaille zastupa mišljenje da je Božija Riječ sadržana u Kur'anu, a ne Bibliji, te da Kur'an sadrži naučna otkrića koja odgovaraju modernoj nauci. Kompatibilnost Kur'ana i moderne nauke kritikovali su brojni islamski naučnici i istraživači, a jedan od poznatih je i Z. Sardar, koji se oštro suprotstavlja nastojanjima da Kur'an sadrži svo naučno znanje, te da je čitanjem Kur'ana iz naučne perspektive moguće otkriti sve i dovesti do otkrića novih teorija. O tome kaže: "I dok Kur'an sasvim očito sadrži neke reference koje upućuju na prirodne činjenice, to nikako ne znači da je Kur'an naučni priručnik. To je knjiga upute. Znanje počinje s Kur'anom, a ne završava s njim". On se pita da li bi i Kur'an poput Biblije bio odbačen, ukoliko bi se pojavile određene naučne činjenice koje se ne slažu u cjelosti sa kuranskim tekstom, ili ako moderna nauka opovrgne određene činjenice iz Kur'ana, ili ako bi određena teorija trenutno prihvatljiva bila opovrgnuta nekom drugom u budućnosti koja tvrdi suprotno, da li bi to značilo da je Kur'an danas validan, a sutra nije?. Z. Sardar, *O islamu, nauci, budućnosti*, CNS-Centar za napredne studije Sarajevo, 2015. str. 114-116. Slično razmišljanje mnogo prije Sardara o odnosu kur'anske Objave i moderne nauke i tehnike iznio je R. Garaudy, smatrajući da Kur'an nije u suprotnosti sa rezultatima i principima moderne nauke i tehnike. Naprotiv, Kur'an poziva na istraživanje. Ipak, bilo bi besmisleno, tvrdi Garaudy, smatrati Kur'an enciklopedijom koja sadrži svo znanje. To bi dovelo do dovoljnosti, izolovanja u odnosu na doprinos drugih, do odbijanja dijaloga i stagnacije. R. Garaudy, *Živi islam*, El-kalem, Sarajevo, 2002, str. 93

23 S. J. Gould, *Rocks of Ages: Science and religion in The Fullnes of Life*, The Ballantine Publish Group, New York 1999. p. 55

24 Ibid. str. 56

kreacionizam je poticajan za proizvođenje konfliktnog odnosa nauke i religije. Iako mnogi naučnici smatraju da su rasprave kreacionista i evolucionista više političke nego li naučne prirode (S. J. Gould, T. Dixon, P. Haris²⁵), nije zanemariva činjenica da borba oko mogućnosti izučavanja kreacionizma u školama u SAD-u predstavlja i borbu za domen racionalnosti. To otvara pitanje u kojoj mjeri evolucionizam i kreacionizam mogu činiti legitimne svjetonazore unutar jednog područja²⁶, a to je obrazovanje. Kakve posljedice to može proizvesti u procesu formiranja svijesti učenika, da li će biti moguće izučavati ih tek kao hipoteze, ili će postojati potreba za opredjeljenjem? U suštini, još traje borba za prevlast nad konačnim ishodom.

U konačnici, može se reći da je osporavanje racionalnosti kao i funkcionalnosti religije, kako u naučnom istraživanju, tako i u društvenim odnosima, posljedica vjerovanja da se pod racionalnošću podrazumijeva isključivo naučna racionalnost, koja se oblikovala kao posljedica isključivanja ostalih tipova spoznaje, reducirajući i sužavajući područje racionalnog tek na domen naučnog. Naučna racionalnost je postala kriterij racionalnosti uopće, a sve što se odupire tom kriteriju proglašeno je neracionalnim. Isključivanjem drugih tipova spoznaje, nauka isključuje i druge izvore koji su imali značajnu ulogu u njenom razvoju. Povijest razvoja nauke pokazuje da su religijski, mitološki, magijski i drugi motivi odigrali značajnu ulogu u rađanju nekih od najpoznatijih teorija. Takav utjecaj prepoznatljiv je kod nekih od najznačajnijih naučnika svog vremena: Njutna, Keplera, Kopernika. Tako je Njutn pod utjecajem Biblije smatrao, „da će njegova filozofija

---

25 Najsnažniji sukob između evolucionizma i kreacionizma prisutan je u SAD-u, gdje se vodi intenzivna rasprava o tome da li evolucionizam treba uključiti u znanstvene kurikulume. To pitanje postaje kompleksnijim u području politike, obzirom da se dovodi u pitanje prvi amandman Ustava SAD-a koji garantuje odvajanje crkve i države. U tom kontekstu, rješenje pitanja ovisi i od političkih odluka, a ne tek od znanstvene zajednice, ili podrške javnosti.

26 Za S. Sima, prilika za neometanu koegzistenciju evolucionizma i kreacionizma sadržana je upravo u činjenici da se postmodernizam umjesto pozivanja na objektivnost, koja sintetizuje različite domene stvarnosti poziva na perspektivizam, mogućnost koegzistencije različitih svjetonazora, „jer ako ne postoji konačna istina na koju se možemo pozvati, niti kriteriji koji bi mogli ustanoviti šta se smatra istinom, u tom slučaju kreacionizam ima jednako pravo da, kao i darwinizam zastupa svoje tvrdnje i uvodi mladež u svoju inačicu znanosti“. S. Sim, *Svijet Fundamentalizma, Novo mračno doba dogme*, Planetopija 2006, Zagreb, str. 23

prirode uvjeriti ljude u nužnost toga da božanska inteligencija pruža materijalnim česticama njihov početni red i gibanje“²⁷, zatim utjecaj pitagorejskih ideja kod Keplera, Platonovih religiozno-mitoloških motiva na Kopernika.²⁸ Naravno, svi ti motivi nekada su činili i prepreku naučnom istraživanju.²⁹ Znanost je uvijek kontekstualizirana u određene društveno-povijesne okvire, koji učestvuju na direktan, ili indirektan način u formiranju, ili transformaciji znanstvene paradigme. U kojoj mjeri je takav utjecaj presudan ovisi o predmetu istraživanja, njegovoj kompleksnosti, ali i intuitivnosti znanstvenika. Odbacivanje različitih, izvanznanstvenih poticaja za razvoj znanosti, nesumnjivo je jedna od posljedica pozitivističkog pristupa, koji odbacuje kauzalnost i tek u posmatranju prirodnih fenomena vidi izvor naučne spoznaje.

Ideja napretka i kraj religije

Jedno od bitnih svojstava koja odlikuju moderno shvatanje nauke je mogućnost progressa. Naučni progres ogleda se u kontinuiranom istraživanju različitih pojava i zakonitosti prirode, otkrivanju novih činjenica o njima koje, ili potvrđuju određeno stanovište, ili opovrgavaju. Nauka je u tom smislu dinamična i fleksibilna. Dinamičnost naučnog uma proizilazi od osnovnih elemenata nauke: poput provjerljivosti, sumnje, ili opovrgavanja. Kako je religija dogmatskog karaktera, ona apriori odbacuje skepticizam i kritičnost prilikom tumačenja svojih postavki, uvažavajući dva hermeneutička pristupa, a to su doslovno, simbolično ili alegorijsko tumačenje. Sve impozantnijim naučnim otkrićima koja su mijenjala, kako pogled na svijet, tako i različite sfere društvenog života, vjerovalo se da je naučni progres neodvojiv od političkog i ekonomskog progressa, te da kao takav promiče stvaranje

---

27 A. O'Hear, *Uvod u filozofiju znanosti*, Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji Zagreb 2007, str. 167.

28 K. Popper navodi da je za razvoj Kopernikove ideje zaslužna Platonova ideja o suncu koju iznosi u VI knjizi *Države*. Zapravo, Popper želi naglasiti da ta ideja čini istorijsku pozadinu kopernikanske revolucije, koja ne počinje sa posmatranjem, već sa religioznom ili mitološkom idejom. K. Popper, *Pretpostavke i pobijanja, Rast naučnog znanja*, Izdavačka knjižnisa Zorana Stojanovića Sremski Karlovci Novi Sad, 2002, str.279

29 Tako se već sa prvim filozofom Talesom postepeno događao otklon od određenih religijskih i mitoloških motiva, prema racionalnom filozofskom tumačenju svijeta. Ipak, nadahnuće mitologijom i religijom prisutno je kroz cijeli antički period.

boljeg društva. Sa druge strane, religija je proglašena stagnantnom, i kao takva - smetnjom napretku u društvu. Ideja napretka predstavljala je kriterij za ocjenjivanje modernosti nekog društva, te se smatralo: „što je neko društvo modernije, utoliko je više areligijsko i obratno, jer je snažna religioznost predstavljala znak ometanja modernizacije i neprijateljstva prema napretku“.³⁰ Vjera u pozitivne konsekvence modernističke ideje napretka kod nekih naučnika, stvorila je ubjeđenje da čak i oni ljudi, koji su religijski umjereni, da njihova umjerenost svoj izvor nema u vjeri, već u tekovinama modernosti, poput naučnog progressa, demokratske politike, brige za ljudska prava itd.³¹ Prema navedenom, postoje i drugi oblici svijesti koji razvijaju pozitivne vrline kod ljudi, a da to nije religija. Po istom principu proglašava se apsurdnim uvjerenje da religija čini najbolji lijek za iskorijenjivanje određenih negativnih osobina kod ljudi, poput pohlepe, mržnje, straha i sl.³² Sve skupa navedeno predstavlja pokušaj da se pronađu drugi izvori koji mogu zadovoljiti kognitivne, moralne i druge ljudske potrebe, a jedan od takvih izvora nesumnjivo je nauka.

Mišljenje da će se posredstvom ideje napretka, koji nauka promiče u raznim djelatnostima materijalne sfere, kompenzirati i ono što spada u područje religijskog, pokazalo se neopravdanim. Takav primjer uočljiv je u SAD-u, zemlji koja ekonomski i naučno spada u najrazvijenije zemlje svijeta, ali istovremeno se svrstava među zemlje sa većinski religioznim stanovništvom.³³ Taj fenomen predmet je posebne pažnje naučnika, koji se pitaju kako je moguće da uz sav napredak nauke ljudi još uvijek vjeruju u Boga. Odgovor na to pitanje više je koncentrisan na potrebu racionalnog pobijanja religije, nego li na pokušaj razumijevanja

---

30 O. Hefe, *Da li je demokratija sposobna za budućnost*, Akademska knjiga, Novi Sad, 2016 str.100

31 S. Haris, *The end of the Faith, Religion, Teror and Future of Reason*, W.W. Norton & Company, INC., New York 2004, p. 18

32 Ibid. p. 12

33 SAD su prema nekim istraživanjima od prije 10-tak godina smatrane najreligioznijom industrijskom zemljom. Zbog visokog procenta religioznosti koji je varirao između 60-80% mogli su se čuti i stavovi kako visok stepen religioznosti ne podrazumijeva ujedno i nerazvijeno društvo, a primjer toga su svakako SAD. Prema Galupovoj anketi sprovedenoj krajem 2018.godine 72% Amerikanaca se izjasnilo da je religija bitna u njihovom životu, od toga 51% je naglasilo da je veoma bitna. <https://news.gallup.com/poll/245651/religion-considered-important-americans.aspx>.

čovjekove potrebe za religijom. Proglašavanje kraja religije, ili postreligijskog doba odraz je vjere u izgradnju sekularnog društva oslobođenog u svojim najvažnijim domenama, poput politike i nauke, od religije. Ali, kako primjećuje teolog H. Küng „sekularno svjetovno društvo ne znači nipošto bez daljnjeg da nema religije“.³⁴ Citirajući Frojda, Küng navodi da je religija „univerzalni fenomen, ispunjenje najstarijih, najjačih i najnužnijih želja čovječanstva“.³⁵ Naravno, ni nauci se ne može odricati univerzalnost. Ona prevazilazi teritorijalne, kulturne, identitarne i druge granice i svojom primjenjivošću u konkretnim životnim praksama, te svojim izumima, postaje sastavni dio života bilo kojeg društva do kojeg se protegne. Njena funkcionalnost i neovisnost od vrijednosnih, ili bilo kakvih identitarnih obilježja, čini je poželjnom i funkcionalnom. Navedene osobine zaslužne su za činjenicu da je nauka postojala sve manje predmet kritike. Tako se u javnom diskursu često može čuti pitanje da li smo religiozni, da li vjerujemo u Boga, ali malo ili gotovo nikako da li vjerujemo nauci i naučnim otkrićima. Taj trend započeo je u 19. stoljeću stvaranjem pozitivnog imidža nauke kroz njen ekspanzivan razvoj, što je imalo utjecaja na formiranje nazora o nauci kao ideologiji.³⁶ Ideja o oslobodilačkoj ulozi nauke demaskirana je upotrebom atomskih bombi, zbog čega se sve više počelo govoriti o vrijednosnoj dimenziji nauke. Etički diskurs o implikacijama naučnih otkrića, prirode i procesa proizvodnje u zadovoljavanju čovjekovih potreba, napretku tehnike, kao i ekoloških pokreta³⁷, sve više je izraženiji, ali još uvijek nedovoljno

---

34 H. Küng, *Projekt svjetski etos*, Miob naklada, Zagreb 2003, str. 66

35 Ibid. str. 65

36 Tako naprimjer P. Feyerabend primjećuje da se moderna nauka, pročišćena od različitih tradicionalnih „ostataka“, među koje spada i religija, ponaša na isti način kako se i religija nekada ponašala – dogmatski i ideološki. Nauka predstavlja najagresivniju i najdogmatskiju religijsku instituciju, koja djeluje u cilju porobljavanja, a ne oslobođenja ljudi. P. Feyerabend, *Protiv metode, Skica jedne anarhističke teorije*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1987. str. 287. Feyerabend je bio kritičar religije, ali je isto tako bespoštedno kritikovao oblikovanje novih granica nauke i društvenu poziciju moderne nauke u cjelini.

37 Teolog O. J. Løland izražava nezadovoljstvo činjenicom da uloga religije u rješavanju ekoloških problema nije prepoznata, kako od strane političara, tako i od samog ekološkog pokreta. On smatra da kršćanstvo može doprinijeti deinstrumentalizaciji živone sredine, očuvanju okoliša i života na zemlji kroz govore biskupa u javnosti i preobražavanje stavova. O. J. Løland, *U zadrje vrijeme crkva kao alternativa ekološkim pokretima*, u: ur. A. J. Vetlesen, *Ekološka kriza u svjetlu društvene kritike*, Minex Trade d.o.o. Zenica 2019. str. 248-251

osvješten i omasovljen. Tako se i u pogledu naučnih otkrića, prije svega u biomedicinskoj znanosti, sve češće postavlja pitanje ljudskog dostojanstva i svetosti života. Tehnološka dostignuća u ovom poručju predstavljaju ogromne izazove tradicionalnim moralnim stavovima, od kojih mnogi proizilaze iz religijske perspektive.³⁸ Ova moralna dilema sadržana je u problemu rapidnog naučnog progresa koji ne prati tradicionalne vrijednosne okvire. Taj vrijednosni izazov pred religiju postavlja tri mogućnosti: prvo, da načini određene „ustupke“ i da izvrši samotransformaciju vrijednosnih stavova po određenim pitanjima; drugo, da nauci prepusti slobodu da o tome odlučuje; i treća varijanta je uspostava komunikacije sa naukom. U tom kontekstu veoma je važno definisati koja su to pitanja koja narušavaju moralne principe svetosti života i ljudskog dostojanstva, te na koji način da se spram toga religija postavi.

Kapaciteti religije sadržani su u vrijednosnoj dimenziji koja može usmjeravajuće djelovati na nauku, obzirom da naučna praksa podrazumijeva i vođenje određenim etičkim principima, koji se ne mogu proizvesti iz naučnih činjenica, niti bi trebalo da budu izvodljivi iz destruktivnih posljedica nauke. Trebalo bi da budu preventivni koliko je to moguće. Utoliko mnogi teolozi, ali i naučnici, ulogu religije vide u mogućnosti obnove kulture kroz kulturnu revoluciju koja bi podrazumijevala napuštanje individualističkog pozitivizma i ateizma, izgradnju svijesti o ciljevima i smislu života³⁹, u stavljanju tehnike pod nadzor i uprezanje nauke, u cilju oslobađanja ljudi od različitih rizika koji karakterišu treći milenij. Naravno, ni religija nije oslobođena opasnosti ideološkog razumijevanja. Tako se u odbranu nauke od „primitivne forme mišljenja“ mogu čuti ideje, koje dovode religiju u vezu sa određenim devijacijama i rizicima koji karakterišu savremeno doba. Najupečatljivija sinteza odnosi se na paralelizam terorizma, rata i religije.⁴⁰ Religija se definiše kao nadahnuće za terorizam i nasilje, pri čemu se zanemaruje da terorizam predstavlja jednu od najužasnijih zloupotreba religije, zatim se zanemaruje činjenica da današnji ratovi,

---

38 P. Harisson, *The Territories of Science and Religion*, The University of Chicago Press 2015. p. 3

39 R. Garaudy, *Živi islam*, El-kalem, Sarajevo 2000. str. 92

40 S. Harris ističe da je religija kontinuirani izvor ljudskog nasilja, zbog kojeg je neizvjesna budućnost čovječanstva. S. Harris., *The end of Faith, Religion, Terror and Future of Reason*. W. W. Norton & Company Inc. New York 2004. p. 223

ali i oni kakvi su se vodili u 20. stoljeću, ne bi proizveli toliko destruktivne razmjere bez upotrebe različitih sofisticiranih oružja koja su proizvod znanstvenog uma. Odgovor naučnika bio bi da je riječ o zloupotrebi nauke u političke ciljeve, ali zašto na isti način nije moguće prihvatiti činjenicu i o zloupotrebi religije? Ostvarivanje brojnih političkih ciljeva nikada se ne bi moglo dogoditi bez pomoći nauke⁴¹, ali ne tako rijetko, ni bez religije. Umjesto traganja na koji način eliminirati religiju iz naučnog, ali i javnog života uopće, produktivniji i korisniji pristup bio bi onaj u kojem bi se pitanja instrumentalizacije, kako nauke, tako i religije, podigla na najvišu naučnu i intelektualnu razinu rasprave koja bi uključivala i jednu i drugu stranu i predstavljala istinsku ideju napretka. Savremeni čovjek ne treba oslobađanje od nauke ili religije, već od njihove instrumentalizacije.

ZAKLJUČAK

Odnos nauke i religije u savremeno doba još uvijek je opterećen određenim nesuglasicama, koje su se počele razvijati i prije konačnog ustanovljavanja granica moderne nauke. To potvrđuje i priroda samih rasprava. Neki sporovi između naučnika i teologa imaju i političke implikacije, drugi se odnose na vrijednosna pitanja, treći se tiču problema granica nauke i religije. Ovi odnosi utemeljeni su, kako bremenom prošlosti, tako i bremenom sadašnjosti, koja svojom kompleksnošću stvara nove izazove, čija obimnost i složenost zahtijeva mobiliziranje različitih oblika svijesti, među koje spada i religija, kako bi se odgovorilo na određene rizike i probleme. Pitanje konstruktivnosti religije za naučna istraživanja, zatim problem granica, čine neka od tradicionalnih, i čini se, još neriješenih pitanja. To što intenzitet problema nema istu dinamiku i podršku kao nekada, koja dolazi iz domena, i religije, i nauke ne znači kraj konflikta, već kraj uslova u kojima je takva vrsta odnosa bila moguća. Kakvi će biti u budućnosti uslovi tog odnosa teško je prognozirati. On će najvjerojatnije, kao i danas, ovisiti o tome kakvu će ulogu religija i nauka imati u društvu budućnosti. Za sada, prihvatljivim se čini zahtijevati konsenzus, isključivati ambiciju odbacivanja ili nipodaštavanja korisnosti, kako nauke, tako i religije za ljudski život. Čovjek je i duhovno i materijalno biće, prema tome, odbacivanje neke od ovih dimenzija stvara „egzistencijalni rascjep“ i fragmentira njegov pogled na svijet i život.

---

41 R. Rorty, *Kontingencija, ironija, solidarnost*, Naprijed, Zagreb 1995, str.70

LITERATURA

- A. Conte, *Kurs pozitivne filozofije*, NIO Univerzitetska riječ, Nikšić 1989
- A. O'Hear, *Uvod u filozofiju znanosti*, Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji, Zagreb 2007
- D. Dennett, *Breaking the Spell, Religion as a Natural Phenomenon*, Viking Penguin Book (USA) New York, 2006
- D. Đurić, *Postojanje Boga, Filozofski problemi klasičnog monoteizma*, Zavod za udženike, Srpsko filozofsko društvo, Beograd 2011
- T. Dixon, *Science and Religion, A Very Short Introduction*, Oxford University press 2008
- E. Huserl, *Kriza evropskih znanosti i transcendentna fenomenologija*, Globus, Zagreb 1990
- I.Kant, *Pravno politički spisi*, Politička Kultura, Zagreb, 2000
- K. Popper, *Pretpostavke i pobijanja, Rast naučnog znanja*, Izdavačka knjižnica Zorana Stojanovića Sremski Karlovci Novi Sad, 2002
- L. Kolakovski, *Filozofija pozitivizma*, Prosveta, Beograd 1972
- O. Hefe, *Da li je demokratija sposobna za budućnost*, Akademska knjiga, Novi Sad, 2016
- O. J. Løland, *U zadnje vrijeme crkva kao alternativa ekološkim pokretima*, u: ur.A. J.Vetlesen, *Ekološka kriza u svjetlu društvene kritike*, Minex Trade d.o.o. Zenica, 2019
- P. Feyerabend, *Protiv metode*, Veselin Masleša, Sarajevo
- P. Harisson, *The Territories od Science and Religion*, The University of Chicago Press 2015
- P. Harrison, *The Cambridge Companion to Science and Religion*, Cambridge University Press, 2010
- R. Dawkins, *Iluzija o Bogu*, Izvori, Zagreb 2007
- R. Rorty, *Kontigencija, ironija, solidarnost*, Naprijed, Zagreb 1995
- R.Garaudy, *Živi islam*, El-kalem, Sarajevo, 2002
- S. Haris, *The end of the Faith, Religion, Teror and Future of Reason*, W.W.

Mirela KARAHASANOVIĆ

Norton & Company, INC., New York 2004

S. J.Gould, *Rocks of Ages: Science and religion in The Fullnes of Life*,
Published by The Random House Publishing Group 1999

S. Sim, *Svijet fundamentalizma, Novo mračno doba dogme*, Palentopija 2006

W. Sweet, R. Feist ed: "*Religion and the Challenges of Science*", Ashgate
Publisging Limited, England 2007

Z. Sardar, *O islamu, nauci, budućnosti*, CNS-Centar za napredne studije
Sarajevo, 2015.

[https://news.gallup.com/poll/245651/religion-considered-
important-americans.aspx](https://news.gallup.com/poll/245651/religion-considered-important-americans.aspx)